

Jolanta Muszyńska

Zakład Edukacji Międzykulturowej
Uniwersytet w Białymstoku

ELEMENTY BIAŁORUSKOŚCI W KULTURZE TATARÓW POLSKICH

Pogranicze jest miejscem spotkań i wzajemnego przenikania wielu kultur. Wschodnie pogranicze Polski, między innymi tereny obecnej Białostocczyzny, zamieszkiwane są od wieków przez ludność pochodzenia białoruskiego, ukraińskiego. Swoistą mozaikę kultur mniejszościowych uzupełnia kultura Tatarów polskich. Kultura może być rozumiana jako sposób życia jakiegoś społeczeństwa, suma wyuczonych wzorców zachowania; postawy, przedmioty materialne [Hall, 1987, s. 43]. To także coś więcej niż obyczaj, spotykamy się z odmiennymi zasadami organizacji życia, odmiennością sposobu myślenia. Kultura to język, religia, wyznanie, to postępowanie przy pomocy głęboko zakorzenionych, często nie uświadomionych sposobów zachowań.

Tatarzy jako grupa narodowościowa osiedlili się na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, przybyli tu wraz z całym bogactwem turecko-osmańskiej kultury Złotej Ordy, swoją religią – islamem. Przez wieki zamieszkiwania obok (czy wręcz razem) Polaków, Białorusinów i Litwinów przejęła wiele elementów ich kultury i wytworzyła specyficzną kulturę – kulturę Tatarów polskich. Jej specyfika to przede wszystkim połączenie elementów polskości, białoruskości w obrzędowości i obyczajowości życia codziennego. To język białoruski (w formie czystej i gwarowej) przeniesiony do modlitwy, zwyczajów religijnych.

Tatarzy polscy lub może polsko-litewscy, zwani też muślinami (od arabskiego muslim=muzułmanin) lub lipkami pojawili się na ziemiach Rzeczypospolitej już w XVI w. na Litwie, gdzie w kilku osadach zamieszkiwali jeńcy z muzułmańskiej Złotej Ordy [Dziekan, 1993]. Historycznym określeniem Tatarów jest nazwa Tatarzy litewscy, współcześnie określa się ich jako Tatarów polskich. W ciągu ostatnich 100 lat zmieniło się znaczenie słowa „Litwin”, „litewski”. Tatarzy zamieszkiwali przede wszystkim obszar Wielkiego Księstwa Litewskiego (Bohoniki i Kruszniany to tylko zachodnie kresy zasiedlania Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej) i w tym znaczeniu byli Litwinami. Pojęcie Litwina było pojęciem prawnopństwowym nie zaś narodowościowym jak obecnie (np. w tym znaczeniu Litwinami byli między innymi Kościuszko, Mickiewicz).

W dawnej Rzeczypospolitej naród był pojęciem wspólnoty klasowej. Mówiło się o narodzie szlacheckim i narodzie chłopskim. Przy dawnym rozumieniu pojęcia „na-

ród” w Statucie Litewskim z roku 1562 Tatarów polskich nazwano „Tatarami narodu szlacheckiego” odróżniając ich od „innych prostych Tatarów” [Kamiński, 1992].

Początki osadnictwa tatarskiego obejmującego północno-wschodnie tereny obecnego województwa białostockiego sięgają II połowy XVII wieku. Osadnictwo to miało bezpośredni związek z wojnami polsko-tureckimi, podczas których część chorągwi tatarskich w służbie Rzeczypospolitej przeszła na stronę turecką. Powracającym pod polskie rozkazy Tatarom Jan III Sobieski w zamian za zaległy żołd nadał dobra ziemskie w ekonomiach królewskich – brzeskiej i grodzieńskiej na Podlasiu.

Po I wojnie światowej część społeczności tatarskiej znalazła się na terenie Republiki Litewskiej, jednak nie spoiła się ze społecznością litewską, była bowiem bliżej społeczności polskiej. Znaczna też część społeczności Tatarów znalazła się w Białoruskiej Republice Radzieckiej. W latach międzywojennych województwo białostockie uważane było za jedną z większych siedzib ludności tatarskiej w Polsce. Po drugiej wojnie światowej w wyniku utworzenia nowej granicy między Polską i ZSRR większość osad tatarskich należących do województwa białostockiego pozostała po stronie radzieckiej. Na terenie Białostoczczyzny pozostały osady Tatarów jedynie w powiecie sokólskim (wsie Bohoniki i Kruszniany). Dla Tatarów polskich Bohoniki i Kruszniany zyskały po wojnie szczególne znaczenie. Meczety i mizary w tych obu miejscowościach stały się miejscami kultu religijnego całej społeczności tatarskiej, urastając do rangi miejsc świętych.

Polsko-litewscy Tatarzy stracili swój kipczacki język w XVI i XVII wieku. Białoruski był językiem urzędowym Wielkiego Księstwa Litewskiego. Był również językiem społeczności, wśród której żyli Tatarzy. Po zatraceniu własnego języka, białoruski stał się ich językiem domowym, używanym na przemian z polskim, co na tych terenach było zjawiskiem częstym. Białoruski był językiem codziennym, natomiast polski językiem odświętnym.

Tatarzy, mimo przyjęcia języka białoruskiego, zachowali odrębność etniczną. Przed pełną asymilacją uchronił ich islam obrządku sunickiego. Opiera się on na pięciu filarach wiary: wyznanie wiary, modlitwa, jałmużna, post i pielgrzymka. Każdego prawowiernego muzułmanina obowiązuje pięciokrotne odmawianie codziennych modlitw. Nakaz ten nie był rygorystycznie przestrzegany przez Tatarów polskich. Zwyczajowo ograniczało się do modlitw piątkowych, które odbywały się w meczetach lub domach. Poza przestrzeganiem przypisanych rytuałem modlitw, Koran nakazuje udzielanie jałmużny ubogim (1/10 rocznego dochodu) jako oznaki pobożności. U Tatarów polskich koraniczny nakaz rozdawania jałmużny przekształcił się w zwyczaj rozdzielania między uczestników modłów „sadogi” składającej się z bułeczek i słodyczy. W miesiącu Ramadan muzułmanie od wschodu do zachodu słońca powinni powstrzymać się od jedzenia, picia, palenia i stosunków seksualnych. Do podstawowych obowiązków muzułmanina należy pielgrzymka do Mekki i Medyny, jest ona jednak uzależniona od posiadania koniecznych środków na podróż. Mimo iż odporność Tatarów na wpływy innych religii była duża, to jednak zdarzały się dobrowolne chrzty muzułmanów. Szczególnie chętnie przyjmowali oni prawosławie. Dlatego też wśród szlachty zaściankowej Wielkiego Księstwa Litewskiego dużą część stanowiły rody prawosławne pochodzenia tatarskiego [Borowski, 1986, s. 75].

Zatracivszy kipczacki język stworzyli unikalną w skali światowej rękopiśmienną literaturę religijną. Nie znając w większości języka arabskiego tłumaczenia modlitw,

komentarze do Koranu, podręczniki do modlitw objaśniające jej zasady i formy, baśnie i legendy, moralitety religijne i podania tatarskie spisywane były alfabetem arabskim (uważanym za święty alfabet Koranu), ale w języku białoruskim bądź w polskim kresowym dialekcie [Chazbijewicz, 1992].

Istnieje kilka rodzajów rękopiśmiennych dzieł Tatarów polsko-litewskich. Tadzwid jest podręcznikiem nauki czytania Koranu. Teksty tadzwidów, często starotureckie, tłumaczone były na język białoruski bądź polski. Komentarz do Koranu był określany mianem tefsir. Tekst Koranu był pisany poziomo, komentarz najczęściej alfabetem arabskim po białorusku ukośnie do tekstu komentowanego. Muzułmanie polscy posiadali też kitaby zawierające przykazania Allacha, objaśnienia obrządków modlitewnych, praw religijnych, historie proroków, opowiadania religijne, legendy. Natomiast chamaity stanowiły podręczne modlitewniki. Zarówno kitaby, jaki i chamaity były spisane w języku białoruskim. Innym jeszcze piśmienniczym zabytkiem tatarskim są daławary i hramotki. Daławary były zwojami papierowymi z modlitwami, wkładanymi zmarłym pod całun. Hramotki zaś to rodzaj talizmanów zabezpieczających przed nieszczęściem [Dziekan, op. cit.].

Tatarzy polsko-litewscy wytworzyli własny niepowtarzalny język czy raczej gwara, będącą mieszkanką leksykalną, słowotwórczą i semantyczną języków polskiego, białoruskiego, litewskiego, tatarskiego (kipczackiego), osmańsko-tureckiego, arabskiego. Wszystkie pojęcia religijne zaczerpnięto z języka arabskiego dodając sufiksy słowiańskie do słów arabskich, wymawiając je w formie turecko-osmańskiej, śpiewnie z białoruska [Chazbijewicz, op. cit.]. Niektóre zwroty, zwłaszcza religijne, zbiałoruszczono. Przykładami zwrotów wymawianych w formie turecko-osmańskiej ze śpiewnością białoruską są:

- zwrot „abdest” – oznaczający rytualne mycie każdego muzułmanina przed pięciokrotną modlitwą codzienną, wymawiany przez Tatarów polskich jako „abbdieś”,
- mazar, zjaret – co oznacza cmentarz, przez Tatarów polskich wymawiany jako „miziar”, „ziaret”,
- „Ja-sin” – wymawiane jako „jasień” oznaczające surę z Koranu.

Zwroty zbiałoruszczone:

- „wynosnaja duaja”,
- „Karszynnaja duaja” – „Karszyn dua”,
- „odpiewanieje”,
- „odkurenije”,
- „pokrywało”.

Kim więc są Tatarzy? Niewątpliwie Polakami, którzy podkreślają swoją odrębność konieczną dla utrzymywania tego, co dla Tatarów polskich było najcenniejszą częścią ich narodowego dziedzictwa – religii. Ich społeczność tworzy wyspę turecczyny i Islamu i od wieków zaznaczała swe istnienie w dziejach Polski, Litwy, Białorusi i Ukrainy.

Bibliografia

- Borowski P. [1978], *Zwyczaje i obrzędy religijne ludności tatarskiej na ziemiach polsko-litewskich*, Warszawa.
- Borowski P. [1979], *Literatura religijna Tatarów polskich*, w: „Więź”, nr 3, Warszawa.
- Chazbijewicz S. [1992], *Kultura religijna Tatarów polskich*, w: „Rocznik Tatarów Polskich”, nr 2.
- Dziekan M. [1995], *Polscy wyznawcy islamu*, w: „Sprawy Narodowościowe”, z II.
- Hall E. [1987], *Bezgłówny język*, Warszawa.
- Kamiński M. [1992], *Tatarzy polscy jako grupa etnograficzna*, w: „Rocznik Tatarów Polskich”, nr 2.

Summary

J. Muszyńska – *Belarussian elements in Polish Tatars culture*

East zone of Poland's, especially the ground of old time Białostoczczyzna, were living Belarussians, Ukraine, Lithuania.

The mosaic of national minority's cultures completes the culture of Polish Tatars. Polish-Lithuanians Tatars lost their tatarien language between XVI and XVII century.

Belarussian language was official language in The Great Duchy of Lithuania, were between society lived Polish Tatars.

Tatars lost their language and started to use belarussian language, which became their domestic language. Tatars used Belarussian in every day talking, Polish were using only ceremonially.